

Makale Geliş | Received: 27.02.2023
Makale Kabul | Accepted: 20.03.2023
Yayın Tarihi | Publication Date: 30.03.2023
DOI: 10.20981/kaygi.1256849

Tarık Tuna GÖZÜTOK

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Karaman, TR
Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Literature, Department of Philosophy, Karaman, TR
ORCID: 0000-0003-0525-8214
tunatg@gmail.com

Osmanlılarda Sözdebilim Tartışması: Spiritüalizm Örneği (1910)

Öz: Bilim ile bilim dışı ya da sözdebilim/sahte-bilim arasındaki ayırımı tespit edebilmek adına çoğunlukla sınır belirleme problemine başvurulmuştur. Bilimin sınırlarına dair görüşlerin kökenleri her ne kadar Aristoteles'e dayandırılabilse de sistematik bir biçimde tartışılması XX. yüzyılın ortalarında hız kazanmıştır. Ancak henüz sözdebilim kavramı bilim felsefecileri arasında bile yaygınlaşmadan önce Osmanlılardaki belirli birkaç isim ispiritizma/spiritizma olarak adlandırılan spiritüalizm akımının bilim ile bağdaşamayacağını iddia etmişlerdir. Günümüzden geçmişe bakınca bahsi geçen öncü itirazların bilim açısından değerleri anlaşılmaktadır. Temelde metafiziksel bir karşı duruş içeren bu önemi haiz itirazların mahiyeti bilim felsefesi açısından kısıtlı bir değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Bu türden bir analize başlamadan önce spiritüalizmin ortaya çıkış hikayesinden kısaca bahsedilecektir. Ayrıca bu akımı Osmanlılarda tanıtan metinlere, sadece konunun daha net anlaşılmasına yardımcı olması bakımından değinilecektir. Bu kısa tanımların ve girişin ardından spiritüalizmin bilimsel olmadığını 1910 yılındaki yayınlarında savunan Osmanlı hekimlerinden dördünün yani Kemal Cenap [Berksoy], Orhan Tahsin Bey, Nazifi Şerif [Nabel] ve Mazhar Osman [Uzman]'ın argümanları incelenecektir. Son olarak, bahsi geçen öncü isimlerin öngörülerinin ardında yatan muhtemel nedenler, anakronizm yanılığını hesaba katarak, bilim felsefesinin kavramsal perspektifinden irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Spiritüalizm, Osmanlı Devleti, Sözdebilim, Sınır Belirleme Problemi, Parapsikoloji.

Pseudoscience Debate in the Ottomans: The Case of Spiritualism (1910)

Abstract: The notion of demarcation problem is often used to distinguish between science and non-science or pseudoscience. Although the origins of the views on the borders of science can be traced as far back as to Aristotle, their systematic discussion gained momentum in the mid-twentieth century. However, even before the concept of pseudoscience became widespread even among philosophers of science, certain figures in the Ottoman Empire claimed that the movement of spiritualism called “ispiritizma/spiritizma” was incompatible with science. In retrospect, the value of these pioneering objections for science is clear. The nature of these important objections, which basically involve a metaphysical opposition, can be subjected to a limited evaluation in terms of the philosophy of science. Before beginning such an analysis, it is necessary to briefly mention the story of the emergence of spiritualism. It may also be useful to mention the introduction of spiritualism to the Ottoman Empire, i.e., the texts introducing this movement, if only to help understand the subject more clearly. After these brief definitions and introduction, I can examine the arguments of four of the Ottoman physicians, namely Kemal Cenap [Berksoy], Orhan Tahsin Bey, Nazifi Şerif [Nabel] and Mazhar Osman [Uzman], who argued in their publications in 1910 that spiritualism was not scientific. Finally, the possible reasons behind the foresight of these pioneers will be analyzed from the conceptual perspective of the philosophy of science, taking into account the fallacy of anachronism.

Keywords: Spiritualism, Ottoman Empire, Pseudoscience, Demarcation Problem, Parapsychology.

Giriş

Sınır belirleme problemi, bilimi genel anlamda bilim olmayandan, özel olarak ise sahte/sözde-bilimden nasıl ayırabileceğimiz sorundur. Sözdebilim kelimesi ise bilindiği kadarıyla ilk defa simyayı tanımlamak üzere 1796 yılında İngilizce *pseudoscience* olarak kullanılmıştır (Andrews 1796: 87). Ancak bilim felsefesi içinde bir kavram olarak kullanılmaya başlaması özellikle Karl Popper’ın ve sonrasında Thomas Kuhn’un tartıştıkları bilime sınır belirleme problemiyle ilişkilendirilmiştir. Elbette Viyana Çevresi’nin mantıksal pozitivist yaklaşımı, bilim ile metafizik arasındaki farkı ortaya koymaları da sınır belirme problemine dahil edilebilir. Ancak bilim tarihine baktığımızda simyanın terkedilmesi gibi pek çok gelişmede aslında bilimin sınırlarının belirlenmesiyle ve sözdebilim kavramıyla yakından alakalı görülebilir. Çünkü bu problemin altında, inançların epistemik olarak teminat altına nasıl alınması gerektiği ve iddiaların “makul” ya da “mantıksız” olduğunun test edilme yönteminin belirlenmesi yatmaktadır (Fuller 1991: 176). Bu problemle doğrudan alakalı olan sözdebilim kavramı ise temelde sınınanabilirlik,

kanıtlanabilirlik / yanlışlanabilirlik, tekrar edilebilirlik ve mantığa uygunluk gibi kıstasların eleğinden geçemeyen astroloji ve simya gibi alanları tanımlamak için kullanılmıştır (Bunge 1984, 1991, 2006).

Bu çerçevede ilkin konumuzla alakalı bir örnek olan Franz Mesmer'in J. Joseph Gassner'den ilham alarak ortaya attığı, canlısal magnetizm/manyetizma (magnétisme animal) yani kısaca insanları etkileyen görünmeyen bir kuvvetin hikayesinden bahsedebiliriz (Mesmer 1779). Çeşitli rahatsızlıkları tedavi edebileceği iddiasını taşıyan bu görüş, 12 Mart 1782 tarihinde Fransa'nın Kraliyet Tıp Akademisi tarafından oluşturulan bir komisyonca bilimsel bulunmamıştır (Dingfelder 2010: 30). Bu komisyonun kararıyla "mesmerizm" bilim dışına itilmiş olsa da zamanla James Braid sayesinde hipnozun sistematik bir çalışma alanına dönüşmesine yol açmıştır. Ayrıca spiritüalizm akımına bir yönüyle öncülük etmiş ve psikolojinin bilimsel bir disiplin olarak ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır.

Antik Çağdan itibaren felsefe, din ve sanat gibi çeşitli alanların üzerinde fikir beyan edebileceği ender kavramlardan birisi de *ruh* olmuştur. XIX. yüzyılda meydana gelen bilimsel gelişmeler neticesinde ruha ve zihne dair araştırmalar yapan psikoloji disiplini de diğer başka disiplinler gibi felsefeden ayrılıp yeni bir çalışma alanı olarak varlık göstermeye başlamıştır. Psikolojinin müstakil bir kimlik kazanması, Wilhelm Wundt'un Aralık 1875'te Almanya'nın Leipzig şehrinde kurulmuş olan psikoloji laboratuvarıyla çoğunlukla eşdeğer tutulmuştur (Schultz ve Schultz 2007: 27). XIX. yüzyılın sonlarında artık zihinsel süreçleri açıklamak için dinsel ve felsefi argümanlar yerine zamanla olgulara dayanan hipotezler gündeme gelmeye başlamıştır. Bu değişimde gözlem ve deneye dayanan araştırma yöntemlerinin ve özellikle fizyoloji gibi tıbbi alanlardan elde edilmiş olan yeni bilgilerin etkili olduğu da göz önünde bulundurulabilir.

Psikoloji disiplini açısından yukarıda bahsi geçen gelişmelerin yaşandığı yıllarda günümüzde parapsikoloji¹ çatısı altında ele alınan ve çoğunlukla sözdebilim olarak nitelendirilen yeni bir akım olarak spiritüalizm de ortaya çıkmaya başlamıştır. Spiritüalizm kavramı her ne kadar ruhçuluk/tinselcilik/maneviyatçılık gibi felsefi görüşler için kullanılmış olsa da tecrübi/deneysel spiritüalizm/ruhçuluk olarak ayrıldığı zamanlar farklı bir anlamı işaret etmiştir. Deneysel spiritüalizm ise en yalın haliyle ölülerin ruhlarıyla iletişim kurulabileceğine inanılan sosyal hareket olarak tanımlanabilir; ayrıca bu akımın bilimsel, felsefi ve dini alanları kuşatan bir yapıya sahip olduğuna dair iddialar da bulunmaktadır² (Kuday ve Akay 1949: 15; Melton 2001: 1463).

Spiritüalizmin, en temel pratiklerinden birisi olan ruh çağırma seanslarının geniş kitlelerinin ilgisini çekmeye başlaması, 1848 yılında New York kırsalındaki Hydesville'de Fox Kız-kardeşler vakasıyla başlamıştır (Doyle 1926: 56; Podmore 1902: 179; Weisberg 2014: 3). Bir çeşit kırılma noktası olarak görülen bu olayın kahramanları Catherine Fox ve Margaretta Fox kız kardeşlerin evlerinde fiziksel herhangi bir neden olmaksızın yer değiştiren nesnelere ve ölülerin ruhlarıyla iletişim kurmalarına olanak sağlayan birtakım seslerden bahsedilmiştir (Lewis 1848). Gizlice parmak çıtlatmak gibi çeşitli kandırmacalarla insanları etkileyen kardeşler, medyum olarak ünlendikten sonraki beş yıl içinde sadece ABD'de

¹ Parapsikoloji terim olarak Max Dessoir tarafından 1889 yılında kullanılmıştır. (Bringmann ve Lück 1997: 77). Psikoloji ötesi/ruhbilim ötesi kelime anlamına sahip olarak ölü ruhlarla iletişim kurma, ruh çağırma (spiritizma), geleceği bilme (keşfi istikbal), ruhsal etkiyle nesnelere devindirme (uzadevim), başkalarının kafalarının içini okuma (telekinezi), uzakta olup bitenleri algılama (uzaduyum, telepati), büyüleyerek uyutma (mıknâtüyet-i hayvâniye, magnetizm) vb. gibi bilim dışı varsayımlar, ruhötesi deyimleriyle de dile getirilir (Hançerlioğlu 1988: 313). Türkiye'de yayımlanan bir *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü*'nde ise parapsikoloji kavramı yerine metapsişik ve ruhötesi terimleri kullanılmıştır. Sözlükteki tanımları şu şekilde kısaltabiliriz: Doğal ya da zihni hayatta klasik bilimsel metotlarla açıklanması mümkün olmayan bütün olaylar, insan ruhunun alışılmış ve normal görünümünü aşan ve geçici olarak gerçekleşen olaylar (Arıkdal 1989: 102).

² Merkezi New York ABD'de bulunan ve faaliyetlerine 1893 yılından beri -bazı isim değişiklikleriyle- devam eden Ulusal Spiritüalist Kiliseler Derneği'nin (National Spiritualist Association of Churches) web sitelerindeki tanımına göre spiritüalizm, bilimdir çünkü hayatın ruhsal yanındaki gerçekleri ve tezahürleri araştırıp, analiz eder ve sınıflandırır. Felsefedir, çünkü Doğa Yasalarının hem görünen hem de görünmeyen tarafları üzerine çalışır ve elde ettiği bulguları gözlemlenebilen gerekçelere dayandırır. Dindir, çünkü Tanrı'nın kanunları olan fiziksel, zihinsel ve manevi kanunlara uymaya ve anlamaya çalışır (nsac.org t.y.).

medyum sayısı tahminen otuz bine sonraki on yılda ise bir milyona ulaşmıştır (Smith 2010: 229).

Medyumluk faaliyetlerinin artması ve konuya ilişkin ilginin bir sonucu olarak spiritüalizm üzerine çeşitli eserler de yayımlanmıştır. Spiritüalizme sistematik bir yapı kazandıran kişi olarak anılan Allan Kardec ve eserleri bunlardan en çok bilinenler arasındadır. Kardec'in 1857'deki *Le Livre des Esprits* (Ruhların Kitabı) adlı eseriyle spiritüalizme teorik bir alt yapı hazırlamaya çalıştığı söylenebilir (1857). Ayrıca dört yıl sonraki *Le Livre des Médiums* (Medyumlar Kitabı) ile medyumluk gibi pratiğe yönelik iddiaları sistematik bir bütünlük kazandırmak istemiş ve ayrıca ilerleyen yıllardaki diğer eserleriyle hem spiritüalizme yöneltlen eleştirileri yanıtlamaya çalışmış hem de etki alanını genişletmeye yönelmiştir (Kardec 1861).

Henüz XX. yüzyıla erişilmeden Batı'daki ülkelerin birçoğunda psişik dernekler kurulmuş ve bu derneklere William B. Carpenter, Simon Newcomb, Alfred Russel Wallace, William Crookes, Oliver Lodge, Gustav Theodor Fechner ve William James gibi bazı önemli bilim insanları da üye olmuştur. Hatta bu derneklere üye olan bazı isimler, iddialarını "bilimsel" olarak ispatlamaya çalışmak için Paris'te 1900 yılında düzenlenmiş olan *IV Congrès International de Psychologie* (IV. Uluslararası Fizyoloji Kongresi)'ne katılabilmişlerdir (Janet ve Ribot 1901). Fakat medyumların büyük bir kısmının hilelerinin anlaşılması ve diğer başka nedenlerle sonraki yirmi yıl içinde spiritüalizm akımına duyulan ilgi zamanla azalma eğilimi göstermiştir (Benjamin ve Baker 2014: 22). Öyle ki parapsikolojinin kökenlerinde yer almış olmasına rağmen günümüzde parapsikologların bile sınır dışına itmeye çalıştıkları bir alan haline gelmiştir (Irwin ve Watt 2007: 28). Ancak spiritüalizme duyulan ilginin tamamen ortadan kalktığını söylememiz güçtür.

Spiritüalizm ve Osmanlılardaki Temsilcileri

Osmanlılar, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru kurmuş olduğu mühendishanelerle³ Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri takip etmeye başlamıştır. Önemli bir merhale sayılan mühendishaneleri, 1827'de Tıbhâne-i Âmire (Mekteb-i Tıbbiyye)⁴'nin açılması takip etmiş ve sonrasında daha başka kurumların açılmasıyla Batı ile etkileşimin hızı artmıştır. Yıllar ilerledikçe Avrupa'ya giden öğrenciler ve gelen bilim insanlarının sayısının artmasıyla özellikle eğitimli kesimler arasında bilim ve felsefe başta olmak üzere birçok alanda Batı'nın etkisi yayılmaya başlamıştır. Konumuz dahilinde ilkin psikolojiden örnek verecek olursak, Yusuf Kemal Bey tarafından 1878 tarihinde yayımlanan *Gâyetu 'l-Beyân fî Hakîkati l-İnsân yahûd 'İlm-i Ahvâl-i Rûh* başlıklı felsefi eserde az da olsa psikolojiye dair bilgiler yer almıştır (Demir 2012: 48). 1910'lu yıllarda ise psikolojiyi konu edinen telif ve çeviri çalışmalarının sayısı artarken içeriklerindeki felsefi unsurlar da azalmaya başlamıştır.

Öyle anlaşılıyor ki XIX. yüzyılın ikinci yarısında benzer bir durum parapsikoloji için de geçerli olmuştur. Osmanlılarda spiritüalizm etkinliklerini doğrudan konu edinen, gözlemcilerin anılarına ve mektuplarına dayandırılarak kaleme alınmış olan iki erken tarihli çalışmaya göre İstanbul'da 1850'li yıllarda ruh çağırma seansları yapılmıştır (Baroness Adelma Von Vay 1884: 421-25; Tuttle ve Peebles 1871: 151-53). Bu dönemde Osmanlılarda spiritüalizme dair bilgiler barındıran sınırlı sayıda yayın tespit edilebilmiştir.⁵ Ayrıca 1900 yılında yayımlanan *Lugât-ı Tıb'a* spiritüalizm kelimesi dahil edilmiştir. Sözlükte Fransızca *spiritisme* sözcüğü, *ervâh (ruhlar) ile münasebette bulunmak iddiasında olanların mesleği* olarak tanımlanmıştır (Nysten 1900: 1099).

³ Mühendishâne-i Bahri-i Hümâyün (1775) ve Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyün (1795) Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Kaçar 1998).

⁴ 14 Mart 1827 tarihinde kurulan askerî mektep hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: (Sarı 2004).

⁵ Osmanlılarda spiritüalizmi, dini ve bilimsel karşıt tepkilerini irdeleyen Ö. Türesay'ın önemli çalışmasında Türkçe olmayan bazı yayınların yanı sıra şu eserlerden de bahsedilmiştir: Nuri. (1292/1877). *Ervâh-ı mevtâ. Revnâk*, 1 (11), 169-172. Ahmed Midhat. (1302/1886), *Hayret*. İstanbul, Besim Ömer. (1307/1891), *İpnotizm yahut Tenvîm ve Tenevvüm*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası. (Türesay 2018: 175-76).

İçerikleri doğrudan spiritüalizm ile alakalı olan eserler, psikolojiye benzer bir şekilde 1910 yılından sonra yayımlanmaya başlamıştır. Bu bakımdan sadece spiritüalizmi konu edinen -tespit edilebilen- ilk Türkçe süreli yayın ise Mehmed Bahaeddin [Toven]⁶'in Ocak 1910'da ilk sayısını çıkardığı *İspirtizma*⁷ başlıklı dergi olmuştur. Derginin "İspirtizma Nedir?" başlıklı, Bahaddin imzasını taşıyan ilk makalesi, "Ölülerimizin ruhlarıyla muhabere ettiklerini iddia eden kimselerin mezhebine ispiritizma denir" cümlesiyle başlamıştır (Bahaddin 1910: 1). Bu yazıyı takip eden sonraki üç makaleden birisi Charles Richet'den çeviriyken, diğerleri yazarsız bir şekilde kaleme alınmış ve muhteva bakımından spiritüalizmin medyumluk gibi pratik yönlerini içermiştir.

Bir ay kadar kısa bir süre sonra yayın hayatına başlayan diğer süreli yayın ise *Miftâhu l-Esrâr: Bekâ-yı rûh; Celb-i ervâh*⁸ adıyla yayınlanmıştır. Hipnozla ilgili makaleyle başlayan bu yayının ilk sayısından itibaren Allan Kardec'ten çevirilere yer verilmiştir (Es-Seyyid Mahmud Cemalettin 1910: 20).

Aynı yılın Eylül⁹ ayında M. Bahaeddin Bey, bu kez muhtemelen spiritüalizmin bilimsel olduğunu göstermek gayesiyle, İngiliz bilim insanı William Crookes'un bu konudaki makalelerini barındıran *Researches in The Phenomena of Spiritualism* adlı eserini *Kuvve-i Ruhîyye* başlığıyla tercüme etmiştir (Crookes 1874: 1910).

Ocak ayından eylüle kadar geçen süre zarfında spiritüalizmi savunan veya tanıtan başka yazıların olması muhtemeldir ancak bahsi geçen yayınlardan özellikle M. Bahaeddin Bey'in dergisi hem oldukça popüler olmuş hem de doğrudan veya

⁶ M. Bahaddin [Toven] (1881-1959), soyadı kanunu öncesinde çoğunlukla Bahaddin olarak adını eserlerinde kullanmıştır. Çok sevdiği Ludwig van Beethoven'ın etkisiyle Toven soyadını almıştır. Asker kökenli bir öğretmen olarak çeşitli liselerde çalışırken bir yandan gazetecilik bir yandan da çevirmenlik yapmıştır. Sözlük ve takvim çalışmalarıyla tanınmıştır (Birinci 1997).

⁷ Kısaltılmamış başlığı, *Ölülerle muhâbere yâhûd ispiritizma. Ulûm-ı rûhiyye âid taharriyât-ı tecrübiye ve intikâdiye mecmuasıdır* olan derginin ilk sayısı Ocak 1910 (Kanuni Sani 1326) tarihinde Tanin Matbaası tarafından İstanbul'da yayımlanmış ve Nisan 1911 (Nisan 1327) tarihine kadar aylık olarak devam etmiştir. (Bu yayına ulaşmamı sağlayan Dr. Şahap Erkoç'a teşekkürlerimi sunarım.)

⁸ Es-Seyyid Mahmud Cemalettin'in yazarı ve müdürü sıfatıyla *Miftâhu l-Esrâr: Bekâ-yı rûh; Celb-i ervâh*'ı Ahmed İhsan ve Şürekası'ndan ilk sayısı 14 Şubat 1910 (1 Şubat 1925) tarihinden başlamak üzere aynı yılın dördüncü ayına kadar tespit edilen beş sayısı olmuştur.

⁹ Tercümenin ön sözünde verilen tarih: 27 Ağustos 1326 / 9 Eylül 1910.

dolaylı olarak çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Çalışmamızın konusu dahilinde spiritüalizme bilimsel açıdan karşı çıkan yayınlara ve içeriklerine geçmeden önce şunu ifade etmek gerekir ki bu yeni akıma yönelik itirazlar sadece bilim dışı sayılmasıyla sınırlı kalmamış, bazı eserlerde kültürel¹⁰ ve dinî¹¹ gerekçeler de yer almıştır. Ancak bütün eleştirilere ve itirazlara rağmen spiritüalizmi konu edinen eserler kaleme alınmaya devam etmiştir.¹² Cumhuriyet sonrasındaki ilk yıllarda eserlerin sayısı açısından belirli bir düşüş gözlemlense de 1950'li yıllardan sonra özellikle Bedri Ruhselman gibi isimlerin kitaplarıyla ülkemizde spiritüalizmi konu edinen çeşitli yayınlar yapılmaya devam etmiştir. Günümüzde ise belirli bazı derneklerin ve bir kısmı bunlara bağlı olan yayın organlarının çatısı altında spiritüalizme ve çoğunlukla parapsikolojiye ilişkin çeşitli yayınlar yapılmakta ve etkinlikler düzenlenmektedir. Dünya genelinde olduğu gibi ülkemizde de hâlâ bütün karşıt görüş ve argümanlara rağmen, parapsikolojiyi bilimsel olarak görmek isteyen bir kesimin varlığından söz edilebilir.

Spiritüalizme Karşı Osmanlılardaki Bilimsel Tepkiler

Aydınlanma Çağı ile Avrupa'da aklın ve deneyimin öne çıkması, felsefe başta olmak üzere bilim, sanat ve siyaset gibi çeşitli alanlarda pek çok önemli gelişmenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu gelişmelerin sağladığı ortam sayesinde XIX. yüzyıla erişildiğinde pozitivizm, empirizm ve materyalizm gibi akımlarının sahneye çıkması ve kabul görmesi kolaylaşmıştır. Özellikle bilimsel araştırmalar yapan bilim insanları ve düşünürler arasında yaygınlık kazanan bu felsefi akımlar, Osmanlıların eğitilmiş kesimleri ve özellikle hekimleri arasında karşılık bulmuştur (Berkes 2012: 232). Bu bağlamda spiritüalizme karşı bilimsel açıdan tavır alan öncü isimlerin tıp

¹⁰ Cadaloğlu, Hande, *Züğürt ve Yeni Geveze* gibi dergilerde yayımlanan karikatürler (Afacan 2021: 4; Nureddin Rüşdi 1911). Ayrıca Nureddin Rüşdi [Büngül]'ün *İspirtizma Tecrübelerinden Aşık Kerem'in Ruhunu* adlı edebi eseri örnek verilebilir (Nureddin Rüşdi 1910).

¹¹ İsmail Fethi'nin dini gerekçelerle spiritüalizmi eleştirmiş olduğu, *Alem-i Latîfin Mevcûdiyeti Yâhûd Manyetizm ve İspirtizm Mâhiyeti* ve *Hayat-ı ebedi Yâhûd Felsefe-i Ervâh* başlıklı iki eseri bulunmaktadır (İsmail Fethi 1911a, 1911b). İki yıl sonra Kasabzâde Hüseyin Avni'nin *İspirtizma Yâhud İlm-i Rûh* adlı eseri benzer yapıdadır. Bu eserler hakkındaki değerlendirmeler için bakınız: (Türesay 2018: 191-96).

¹² 1910-1925 yılları arasındaki eserlerin listesi için Ek-1'e bakınız.

eğitimi almış olmaları olağan karşılanabilecek bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim ilerleyen satırlarda görüşlerine yer vereceğimiz Kemal Cenap¹³, Nazifi Şerif¹⁴, Mazhar Osman¹⁵ ve Orhan Tahsin¹⁶'in dördü de hekimdirler.

Osmanlılarda spiritüalizme yönelik tespit edilen ilk bilimsel eleştiri, Kemal Cenap tarafından 25 Şubat 1910 tarihinde “İspirtizma Tetebbu‘a Lâyık Mıdır?” başlıklı kısa bir yazıyla dile getirilmiştir. Başlığından da anlaşılacağı üzere spiritüalizmin araştırmaya değer bir konu olup olmadığının sorgulandığı makalenin hedefinde doğrudan Bahaeddin Bey ve dergisi yer almıştır. Dergi için “ispirtizma hadiseleri hakkında, bu namla neşredilen mecmua” ve “zaten mecmuanın ismi (ölülerle muhabere)” tanımları yapılmış ve ayrıca “Bahaeddin Beyefendi” ismini iki kere kullanarak, muhatabın kim olduğunu açıkça ifade edilmiştir (Kemal Cenap 1910: 6,7).

¹³ Kemal Cenap [Berksoy], 1876 yılında Üsküdar'da doğmuştur. Yirmi bir yaşında Askeri Tıbbiye'den mezun olmuş ve ardından Claude Bernard'ın öğrencisi olan Mehmet Şakir'in asistanı olarak Fizyolojihane'de görev yapmaya başlamıştır. 1909-1910 yılları arasında Fransa'ya, 1914-1918 yılları arasında Almanya'ya eğitim almak üzere gitmiş ve ülkesine döndükten sonra hem hocalık yapmış hem de araştırmalarını yayımlamıştır. Ülkemizde fizyoloji alanının önemli kurucuları arasında yer almış, otuza yakın makale ve on beş kitap yayımlamıştır. Nobel Fizyoloji ve Tıp Ödülleri'ne 1932 yılında aday gösterilmiş, 1943 yılında emekli olmuş, bir sene sonra milletvekili olmuş ve 28 Kasım 1949 tarihinde vefat edene kadar bu vazifesini sürdürmüştür (Arkan, İnce, ve Saygın 2021: 430-40).

¹⁴ Dr. Nazifi Şerif [Nabel], TBMM arşiv kayıtlarında yer alan bilgilere göre 1888 yılında Akseki'de doğmuştur. Yirmili yaşlarında Tıbbiye'den mezun olmuş, Samsun gezici tabipliği, İstanbul Emniyet Müdürlüğü hekimliği, Şişli Emrâz-ı Akliyye Hastanesi asistanlığı, İzmir ve Bursa Askeri Hastaneleri hekimliği, Bursa Gureba Hastanesi akıl hastalıkları uzmanı, Mübâdele ve İskân Vekâleti Bursa Bölgesi Başmüdürlüğü sıhhiye müşavirliği gibi görevler üstlenmiştir. 1930-1931 yılları arasında Bursa Belediye Başkanı olmuş ve sonrasında 1931-1935 yılları arasında IV. Yasama Dönemi'nde CHP Antalya milletvekili olarak siyasi kariyerini devam ettirmiş ve IX. Yasama Dönemi (19050-1954) DP Antalya, X. Yasama Dönemi (19054-1957) DP Kastamonu, XI. Yasama Dönemi (1957-1960) DP Amasya milletvekilliklerini yapmıştır. Parlamentolar Türk Grubu kurucu üyesi de olan Nazifi Şerif, beş çocuk babası olarak, 26.05.1962 tarihinde vefat etmiştir. (Yıldırım ve Zeynel 2010: Cilt I 188, Cilt II 545, 647, 691).

¹⁵ Mazhar Osman [Uzman], 1884 yılında Dedeoğlu'da doğmuştur. 1904 yılında Tıbbiye'den mezun olmuş ve Gülhâne Hastanesi'nde asistan olarak nöroloji alanında çalışmıştır. Belirli aralıklarla Almanya'da E. Kraepelin gibi isimlerden eğitim almıştır. Çeşitli hastanelerde başhekimlik vazifesini üstlenmiştir. Cumhuriyet sonrasında Bakırköy Emrâz-ı Akliye ve Asabiye Hastanesi'ni kurmuş ve uzun yıllar bu hastanenin yöneticiliğini yapmıştır. Günümüzde bu hastaneye ismi de verilmiştir. Türkiye'de psikiyatrinin kurucu babası sayılan Mazhar Osman'ın çok sayıda bilimsel yayını bulunmaktadır. Emekli olduktan bir süre sonra 1951 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Naderi 2004: 1-33).

¹⁶ Orhan Tahsin 1879 yılında dünyaya gelmiştir. Kadın hastalıkları uzmanı olarak, Haseki Hastanesinde 1924-1925 yılları arasında başhekimlik yapmıştır. Bir dönem Hilâl-i Ahmer (Kızılay)'da yöneticilik yapmış ve 1952 yılında vefat etmiştir (Canbakan 1952: 260-61).

Tepkisel bir tutumla kaleme alındığı sezilen, iki sayfalık makalede basit bir argümanla hem isprizmanın bilimsel olmadığı gösterilmek istenmiş hem de bu nedenle spiritüalizm üzerine araştırma yapmanın gereksiz olduğunu çıkarımına ulaşılmıştır. Bu argüman ise kısaca beyni fizyolojik bir hasara maruz kalan birisi ölülerin ruhlarıyla iletişim kurmaya devam edemez, kabulüne dayanmaktadır. Kemal Cenap Bey kabulünü şu sadeleştirilmiş ifadelerle desteklemek istemiştir: “Çünkü insan olmak esrarlı/gizemli hadiselerden ibaret değildir. Bu hadiseler maddi esaslar ve kurallara dayanırlar” olmuştur¹⁷ (Kemal Cenap 1910: 7). Daha sonraki ifadeler de hesaba katılınca aslında zihinsel süreçlerin ruhsal olmaktan çok maddesel bazı ilkelerle işlediği vurgulanmak istemiştir. Daha basit bir şekilde izah etmeye çalışırsak, materyalist ve mekanist bir bakış açısıyla spiritüalizmi kabul etmemiştir.

Kemal Cenap Bey, ilerleyen satırlarda fizyolojideki anlayıştan, kan dolaşımından, solunumdan, fizik ve kimyadan, hücrelerle canlıların incelenmesi gerektiğinden birer cümleyle bahsettikten sonra benzeri bir durumun yani hücre gibi bir ruhsal temel elementin (*esprit elementaire*) olamayacağını ifade etmiştir (Kemal Cenap 1910: 7). Spiritüalizmin bilimsel sayılamayacağını “isprizma hadiseleri, insan hayatı içinde muallak ve merak uyandıran bir yapıda olsa da *ilmiyyede* yer almaz” uyarısıyla net bir biçimde göstermek istemiştir. Yazısını, “cüretim mazur görülürse, memleketimizin ilme ve bilgiye can atan genç dimağlarına bir iki meçhul matematiksel/bilimsel (riyâziye) konuyu halletmelerinin senelerce isprizma hadiselerini araştırmaktan daha yararlı olacağını tavsiye ediyorum” diyerek bitirmiştir. Kemal Cenap Bey fizyolog olmasının getirdiği bilinç ve sorumlulukla spiritüalizme karşı çıkmış ve kısa bir yazı kaleme almış, böylelikle tavrını net bir şekilde ortaya koymuştur.

¹⁷ Bu ifadelerden sonra benzer bir soruyu bu sefer “spiritüalizmi savunanların beyinlerine bir zarar verildiğinde psitişmazları (*muhtemelen psikolojileri*) bozulmaları gerekir ve yine de bu akımı savunurlar mı” diye sorarak tekrarlamış ve “birkaç defa görüşmüş olduğum Bahaeddin Beyefendi izin verirse bunun onun üstünde icra edebileceğini ve sonucunda isprizmanın bir savunucusu olmayacağını” söylemiştir (Kemal Cenap 1910: 7).

1910 yılındaki bir diğer itiraz ise Dr. Nazifi Şerif Bey'in kaleminden çıkan, *İctimâî Bir Cinâyet: Fen ve İspiritizm* başlığını taşıyan, on altı sayfalık bir kitapçıktır. Eserin ön sözünde tarih, 4 Nisan 1910 olarak belirtilmiştir ve ayrıncı son satırlarındaki ifadeden anlaşılacağı üzere, iki forma halinde tasarlanmıştır ancak ikinci formaya ulaşılammıştır. Yarım kaldığını düşündüğümüz kitabın başında bahsi geçen, İstanbul Tıp Fakültesi'nde fizyoloji hocası olan Kemal Cenap Bey'in, kısa bir takrizi ve Nazifi Şerif Bey'in buna mukabil yanıtı bulunmaktadır. Yazar, okurlarıma (kar'îlerime) hitabıyla başlamış ve hemen sonrasında XIX. yüzyılda bilimle alay eder gibi ortaya fırlatılan spiritizmanın ilgi çekmesinden bahsetmiş ve bilimin ehemmiyetsiz gözükse bile her şeyi incelemesi gerektiğini ifade etmiştir (Nazifi Şerif 1910: 5).

Ayrıca Batı'daki bilim insanlarından bahsederken meşhur Fransız fizyolog Charles Richet'in spiritüalizmin taraftarı olduğunu zannetmenin hata olduğu ifade etmiştir (Nazifi Şerif 1910: 6). Ancak bu noktada şunu ifade etmemiz gerekir ki C. Richet, 1885 yılında meşhur bir medyum olan Eusapia Palladino ile yaptığı bir deneyde ektoplazma (*ectoplasme*) adını verdiği maddeyi -bilimsel olarak böyle bir maddenin varlığı hiçbir zaman kanıtlanmamış olsa da- keşfettiğini iddia etmiştir (Richet 1922: 550, 561, 564). Ayrıca 1913 yılında anafilaksi üzerine yapmış olduğu çalışmalarından dolayı Nobel Ödülü'ne layık görülen C. Richet'in spiritüalizme olan ilgisi seneler geçtikçe giderek artmış hatta *Institut Métapsychique International* (Uluslararası Metapsişik Enstitüsü) adlı kurumun başkanlığını 1930-1935 yılları arasında üstlenmiştir (Osty 1936).

İlerleyen satırlarda Nazifi Şerif Bey, zehir olarak gördüğü spiritüalizmin zamanla Osmanlılarda yalancı ve müstehzi (alaycı) çehresinin anlaşılacağı ve cevval, müdekkik (tetkik eden) genç zekaların buna güleceği ve spiritüalizme ait kitapları fırlatıp atacakları, öngörüsünde bulunmuştur (Nazifi Şerif 1910: 4).

"Hayat nedir?" diye sorarak başladığı satırlarda ise hayat ve beynin faaliyetlerinin nelerden ibaret olduğunu izah ederse spiritizmanın mahiyetini daha

iyi açıklayabileceğini belirtmiş ve bu şekilde okuyucularının ruhsal olayları daha iyi anlayabileceğini iddia etmiştir (Nazifi Şerif 1910: 8). Bu vaadini yerine getirebilmek için ilkin hayata dair çeşitli teoriler olduğundan bahisle felsefe tarihinden kısaca birkaç örnek vermekle yetinmiş ve nihayetinde, insanların yaşamsal fonksiyonlarının işleyişini en iyi açıklayan görüşünün mekanizm teorisi (nazariye-i mihânigûn) olduğunu ileri sürmüş ve hayatın bir mekanik faaliyetler (faaliyet-i mihânikiyeden) başka bir şey olmadığını ve vücutta meydana gelen her şeyin fiziksel ve kimyasal (hikemî ve kimyevî) olaylardan kaynaklandığını, tıpta deneysel ve “bilimsel” yöntemlerin geçerli olması gerektiğini 1865 yılında basılan *Introduction à l'Étude de la Médecine Expérimentale*¹⁸ adlı eserinde açıklamış olan Claude Bernard'ın görüşlerini kaynak göstererek ifade etmiştir (Nazifi Şerif 1910: 10). İlerleyen sayfalarda da benzer bir anlayış içinde hayati faaliyetlerin, beslenme, besinlerin vücutta emilmesi ve nefes alıp vermek gibi organizmanın çeşitli işlevleri yerine getirmesi ve beynin faaliyetleri olmak üzere iki ana başlık altında incelenebileceğini söylemiştir (Nazifi Şerif 1910: 11).

Yapıtının son sayfasında ise hayata dair tüm eylemlerin kimya, fizik ve mekanik olayların doğa yasaları dahilinde bir araya gelmesinden ve neticelenmesinden başka bir şey olmadığını ve beynin işleyişinin, düşünmenin de bir doğa olayı olduğunu ifade etmiş ayrıca muhtemelen nöropsikiyatri eğitimi almış olmasının getirdiği bilgi birikimiyle “Emrâz-ı akliyye- zavallı mecnûn- bu muydu?” diye sormuş ve akıl hastalıklarının yani “zavallı deliliğin” de doğal nedenlerle meydana geldiğini ifade etmek istemiştir (Nazifi Şerif 1910: 16).

Kitapçığın son satırı ise “Daha var... İkinci forma asıl ispiritizmanın mugayir fen (bilime aykırı) olduğunu ispat edecektir” diyerek noktalanmıştır. Böylelikle spiritizmanın bilim dışı olduğuna dair açıklamalarının ikinci formaya kaldığını anlıyoruz. Ancak yazar ikinci formayı hiç kaleme almamış bile olabilir. Çünkü

¹⁸ Söz konusu eser 1934 tarihinde, *Tıpta Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş* adıyla dilimize aktarılmıştır (Bernard 1934).

dönemin meşhur sanat ve edebiyat dergisi *Servet-i Fünûn*'un 21 Nisan 1910 tarihli sayısında Esad Muhlis Bey tarafından kaleme alınmış "İspiritezizm ve Cinâyet-i İctimâiyye Nazifi Şerif Bey'e" başlıklı bir yazıda, Nazifi Şerif Bey'in kitabı sert bir şekilde tenkit edilmiştir. Esad Muhlis Bey, Doktor Kemal Cenap Bey'in takrizinden dolayı eseri okuduğunu ve fakat muhteva bakımından yetersiz bulunduğunu ifade etmiş, Nazifi Şerif Bey'i "biyoloji bilmeden, fizyoloji ve yaşamsal faaliyetler hakkında bir fikre sahip olmasını ve hayvanları bilmeden Darwinizm'den bahsetmesini" oldukça ağır ifadelerle yermiştir (Esad Muhlis 1910: 363). Kitapta eksik bulunduğu kısımları kendi açısından ağır bir dille eleştirmiştir. Spiritüalizmi savunduğu için bu eleştirileri yapmamış olduğunu belirtmek ihtiyacı duyduğu için "sanki bu sözlerimle beni spiritüalizme müdafî zannetmeyiniz, emin olunuz ben de sizin kadar *positif* bir adamım" ifadesine de yer vermiştir (Esad Muhlis 1910: 365). Ayrıca makalesinin sonunda ikinci formanın, "saçma sapan şeylerle dolu" olacağını iddia etmiş ve sivri dillilikle okunmanın bile gereksiz olduğunu söylemiştir (Esad Muhlis 1910: 366). Büyük ihtimalle, Nazifi Şerif Bey, ilk formaya yöneltilmiş olan bu ve benzeri -bizim tespit edemediğimiz veya sözlü- eleştirilerden dolayı ikinci formayı hiç kaleme almamış ya da yayımlamamış olabilir.

Üçüncü eser ise bir öncekinden neredeyse bir hafta sonra yani 14 Nisan 1910 tarihinde Dr. Mazhar Osman tarafından *Spiritizma Aleyhinde* başlığıyla yayımlanmıştır. Meslektaşlarının ve arkadaşlarının zorlamasıyla ve mesleki sorumluluğunu yerine getirmek için kitabı kaleme aldığını ön sözde belirtmiştir (Mazhar Osman 1910: 4). Bahsi geçen diğer itiraz metinlerine kıyasla daha hacimli olan kitap, muhteva bakımından da bekleneceği üzere çok daha fazla bilgi içermektedir. Ayrıca diğerlerinden farklı olarak spiritüalizmin neden bilimsel olamayacağını göstermek için seçilmiş olan argümanların daha güçlü olduğu söylenebilir.

Kitapta yer alan itirazlara geçmeden önce eserin özgünlüğüyle ilgili bir konuya değinmemiz gerekmektedir. Çünkü kitap aslında Joseph Grasset'in

L'occultisme Hier et Aujourd'hui, Le Merveilleux préscientifique (Okültizm Dün ve Bugün, Bilim-öncesi Mucize) adlı eserinin kısaltılmış bir çevirisidir.¹⁹ Mazhar Osman, bahsi geçen eserden çokça faydalanmış olsa da kitabının çeviri olduğuna dair herhangi bir ifadeye yer vermemiştir. Ayrıca şunu da belirtmemiz gerekir tercüme de aslına birebir sadık kalınarak yapılmamış, kısaltılmış ve bazı yerlerde kültürel ve kişisel uyarlamalara yer verilmiştir. Mazhar Osman'ın, J. Grasset'in kitabından sadece kendince uygun olanları aktardığını rahatlıkla düşünebiliriz. Bu nedenle özgün eserden belirli bazı kısımları alması ve uyarlamalara yer vermiş olmasından dolayı *Spiritizma Aleyhinde*'de geçen ifadeleri Mazhar Osman'a da atfedebiliriz. Bu durum, özgünlükle ilgili açık bir probleme neden olsa dahi Mazhar Osman'ın J. Grasset'ten seçtiği görüşleri kabul etmesi bakımından bir sorun teşkil etmemektedir. Daha açık bir şekilde ifade edecek olursak *Spiritizma Aleyhinde*'de yer alan ve ilerleyen satırlarda yer yer bahsedeceğimiz bütün itirazları -özgün olsun ya da olmasın- Mazhar Osman'ın da yöneltmiş olduğunu rahatlıkla iddia edebiliriz.

Spiritizma Aleyhinde'de dört ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlar sırasıyla, "1. Gizli İlimler- İspirizmanın ve Manyetizmanın Tarihi, 2. Medyumlar ve Spiritüalizm Tecrübelerinde Hileler (Alt Başlıkları: Dönermasa, Sarkaç, Kehanet Asası, Fikir Keşfi, Poligondaki Hassasiyet, Bilinçaltının Hatıraları, Hayal Hisleri, Ayna Bakıcılık, Tekinsiz Evler, Ruhların Resimleri), 3. Spiritüalizm Teorileri, 4. Okültizm Teorisi" şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilir.

Eserin birinci bölümünde başlığından da anlaşılacağı üzere kısa bir tarihçe ve öncesinde kavramsal bir çerçeve verilmiştir. Başlangıçta bilimsel olma iddiasındaki bir teorinin, bilimselliğinin tartışılacağı yerin yine bilim olduğunu vurgulamıştır (Mazhar Osman 1910: 6,7). Yani spiritüalizm iddia ettiği gibi bilimsel ise bunun sorgulaması, doğaüstü yöntemlerle değil bilimsel yöntemlerle yapılmalıdır, görüşünü dile getirmiştir. İlerleyen satırlarda Nazifi Şerif Bey gibi Charles Richet'in spiritüalist olmadığını iddia etmiştir. Ancak daha önce ifade ettiğimiz üzere bu

¹⁹ Eserin özgünlüğü hakkında ayrıntılı bir inceleme için bakınız: (Gözütok 2022: 9-18).

iddianın doğru olmadığı C. Richet'in hayatının ilerleyen dönemlerindeki gelişmelerle açığa çıkmıştır. Ancak her iki hekimin de C. Richet gibi önemli bir fizyoloğun "karşı" saflarda yer almasını istememesinin makul bir gerekçesi olabilir. Bunun bir safsata (kıyâs-ı bâtil) olduğunu kolaylıkla fark edebiliriz. Ancak daha önce bahsettiğimiz spiritüalist eğilimli yayınlarda genellikle Batı'daki C. Richet ve W. Crookes gibi önemli bilim insanlarının spiritüalizmi savundukları vurgulanmaktadır. Bu tutumun altında yatan neden olarak, otoriteye başvurma (argumentum ab auctoritate) safsatasını kullanma isteği yatabilir (Türesay 2018: 174). Yani "C. Richet bir bilim insanı olarak spiritüalizmi savunuyor, o halde spiritüalizm bilimseldir", çıkarımının safsata olduğunu göstermek yerine aslında onun da spiritüalist olmadığını göstermek arzusundan kaynaklanabilir. Ancak Mazhar Osman, otoriteye başvurma safsatasını en baştan beri fark etmiş olacak ki ilerleyen satırlarda çok sayıdaki²⁰ Batılı bilim insanının gizli ilimlerle (ulûm-ı mestûre) meşgul olmalarının, gizli ilimleri ve spiritüalizmi doğaüstü olmaktan çıkarmadığını ifade etmiştir (Mazhar Osman 1910: 12). Sıklıkla görüşlerine müracaat ettiği J. Maxwell ile ilgili olarak sonraki sayfalarda "batıl bir teoriye bağlı kalsa da hakikati aramakla meşgul bir alim olduğu için saygındır" ifadesini kullanmış olması bu farkındalığın bir başka göstergesi olarak yorumlanabilir.

Söz konusu olan spiritüalizm olunca ister istemez ruha ilişkin bazı tanımlara yer verilmesi gerekmiştir. Mazhar Osman'ın ifadelerine göre "beynimiz, ruhun işleyişinin tecelli ettiği yerdir" (Mazhar Osman 1910: 9). Bu görüşün evveliyatını René Descartes tarafından düalist bir yaklaşımla ortaya ruhun işlevlerinin beyinde (epifiz bezinde) tarafından ifa edildiği savında görebiliriz (Altınörs 2020: 85).

Spiritüalizm meraklılarının hayretle karşıladıkları, uyurgezerlik ve hipnoz gibi şeyler de aslında konuşmak ve düşünmek gibi beyin sayesinde gerçekleştirilen davranışlardır (Mazhar Osman 1910: 13). Sonrasında bilimsel olarak açıklanamayan

²⁰ Bu isimler verilmiş sırasıyla; William Crookes, Olive J. Lodge, Pierre Janet, Karl F. Zoellner, Joseph Maxwell, Cesare Lombroso, Charles Richet, Albert De Rochas.

hipnoz vb. yeni olayları, doğaüstü gerekçelerle değil bilim içinde kalınarak açıklanması gerektiğini vurgulamıştır (Mazhar Osman 1910: 14). Gerek ruhu beynin içinde konumlandırması gerekse de doğaüstü açıklamalara geçit vermemesi Mazhar Osman'ın hem materyalizme hem de pozitivizme yakın bir şekilde konuyu ele aldığını açıkça göstermektedir.

Mazhar Osman'ın iddialarının günümüzde sözdabilim olarak nitelendiren kavrama ne kadar yakın olduğunun en açık kanıtı ise şu ifadelerinden net bir şekilde fark edilebilir;

Yarım asır önce ilahi sırlardan olanlar, bugün müspet bilimlerin konusudur. Vaktiyle simya ve astroloji vardı, artık bugün onların yerine kimya ve astronomi bilimleri vardır (Mazhar Osman 1910: 13).²¹

Bu ifadelerde yer alan simya ve astroloji, günümüzde sözdabilimleri tanımlarken en sık başvurulan iki örneği teşkil etmektedir. Bu bakımdan bilimin sınırlarına ilişkin bir yargıya örtük de olsa Mazhar Osman'ın sahip olduğunu düşünebiliriz. Ayrıca bu bölüm sonlanırken, “her gün çalıştıkça okültizm bir sayfa kaybediyor, bilim bir kitap kazanıyor” cümlesinin sarf edilmesi sözdabilimlerin zamanla kimya ve astronomi de olduğu gibi bilimsel bir niteliğe kavuşabileceğine dair bir kaniye Mazhar Osman'ın sahip olduğunu göstermiştir. (Mazhar Osman 1910: 14).

Kitabın ikinci ana başlığı olan “Medyumlar ve Spiritüalizm Tecrübelerinde Hileler”in altında daha vermiş olduğumuz dönermasa, sarkaç gibi yöntemlerin altında yatan hileleri ve aldatmacaları göstermiştir. Bu bölüm muhteva bakımından hacimli olduğu için sadece Michael Faraday'ın dönermasadaki hileyi ispatladığı meşhur çalışmasından da haberdar olduğunu söylemekle yetinebiliriz (Anonim 1956; Mazhar Osman 1910: 23).

²¹ Yarım asır evvel mugayyebâtdan olanlar bugün ulûm-ı müsbedenddir. Vaktiyle ilm-i simyâ, ilm-i nücûm var idi, artık bugün onlar yerine kâ'im olan ilm-i kimyâ ile ilm-i hey'et en katî ilimlerdendir.

Spiritüalizm Teorileri ve Okültizm Teorisi başlıklarını taşıyan bölümlerin ilkinde kitap boyunca bahsetmiş olduğu spiritüalizmi, Léon Denis'den aldığı bir alıntı²² ile hem özetlemek istemiş hem konuyu açıklamıştır. Spiritüalist deneyimlerin aynı şekilde tekrar edilememesi başta olmak üzere, çağrıldığı iddia edilen Aristoteles'in ruhunun Yunanca yerine Fransızca konuşması gibi tutarsızlıklara dikkat çekmiştir. Ayrıca spiritüalistlerin teorilerini destekleyecek hiçbir delil gösteremedikleri halde onların iddialarını çürüten delilleri de kabul etmemelerinden yakınmıştır (Mazhar Osman 1910: 56). Okültizmi diğerine kıyasla daha makul bulsa da yine de bilimsel sayılmaktan uzak olduğunu ifade etmiştir (Mazhar Osman 1910: 59). Bu bölümdeki dikkat çeken ifadeler ise 1900 yılında gerçekleşmiş olan *IV Congrès International de Psychologie* (IV. Uluslararası Fizyoloji Kongresi)'nden bahsetmesidir (Mazhar Osman 1910: 60). Çünkü daha önce bahsettiğimiz üzere bu kongredeki bazı sunumlardan ve neden bunların bilimsel sayılamayacağıın bahsetmiş ve nihayetinde ruh ile açıklanan teorilerin tamamının esaslı psikolojik deneylere dayanmadığı için ne bugünün ne de yarının bilimi olmayacağını ifade etmiştir (Mazhar Osman 1910: 62). Böylelikle ciddi deneylere dayanmayan iddiaların bilimsel olmayacağıının farkında olması, yani bilimsel yöntemlerin bilimin sınırlarında belirleyici olduğuna dair fikre sahip olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Eserin son satırlarında spiritüalizm ile Orta Çağ'daki büyücülüğü bir tutmuş, toplum için veba ve sarhoş edici maddeler kadar zararlı olan bu akımın olumsuz etkilerinden sakınılması gerektiğini ısrarla vurgulamış ve "toprakta yürümesini bilmiyorken göklerde uçmaya çabalamayalım" diyerek son noktayı koymuştur (Mazhar Osman 1910: 63).

1910 yılı içinde tespit edilen son itiraz, 14 Nisan'da *Darüşşafaka* adlı dergide "İspirtizma, Manyetizma, İspirtizm" başlığıyla yayımlanmıştır. Orhan Tahsin Bey'e ait

²² "İnsanlarla ruhlar arasında bir samimi münasebet hasil olmuştur. Ölümün perdesi yırtılmıştır. Ruhlarla konuşulur..."(Mazhar Osman 1910: 55).

olan makale, “yakın zamanlarda ipnotizm (hipnoz), manyetizm ve ispiritizm hakkında bazı neşriyat dolayısıyla şehrimiz ahalisi garip fikirlere ve evhama kapılmış görüldüğünden benim de malumatımı paylaşmam münasip görülmüştür” cümlesiyle başlamıştır. Makalede bu tartışmalara değinilmeyeceği, sadece 1889 Ağustos ayında Paris’te “dünyanın her tarafından davet edilmiş olan uzman hekimlerin katıldığı bir kongrede” yani *Congrès International de Psychologie Physiologique* (Uluslararası Fizyolojik Psikoloji Kongresi) sunulmuş olan bazı bildirilerden bahsedileceği ifade edilmiştir (Charcot 1889; Orhan Tahsin 1910: 497). Sonrasında kongredeki katılımcıların, hipnoz, manyetizm, uyurgezerlik, telkin gibi konulardaki görüşleri aktarılmıştır (Charcot 1889: 25-27, 30-33; Orhan Tahsin 1910: 498-503). Makalenin sonuç kısmında hipnoz ve manyetizmanın bir dereceye kadar bilimsel olarak açıklanabilen ve tıbbın da faydalanabileceği uygulamalar olarak tanımlanmıştır (Orhan Tahsin 1910: 504). Ancak ispiritizmin yani spiritüalizmin bilimsel (fennî) bir şey olmadığı hatta insanlığa bir faydası dokunmadığı için uğraşmaya değer bulunmadığı belirtilmiştir. Orhan Tahsin Bey’in son ifadelerine göre aklen ve dinen hayırlı bir iş olmayan spiritüalizm, özellikle geceleri zihni yanlış bir yola sokabileceği için yasaklanması gerektiği ifade edilmiştir (Orhan Tahsin 1910: 504). İlk üç itirazdan farklı olarak dini açıdan da spiritüalizmin hayırlı bir iş olmadığına, tek bir cümleyle dikkat çekmek istemiştir.

İlerleyen yıllarda spiritüalizmi konu edinen çeşitli yayınlar yapılmaya devam etmiştir. Tahmin edileceği üzere bu yayınlar yine benzer minvalde yani spiritüalizm savunuculuğu ve karşıtlığı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Fakat bilimsel açıdan karşı duruşun sergilendiği eserler yok denecek kadar azalmış ve sınırlı sayıdaki itirazlar da dini gerekçeler üzerinden yürütülmüştür.²³

²³ Abdullah Cevdet [Karlıdağ], Ludwig Büchner’in *Kraft und Stoff* adlı eserinin bir kısmını 1911 yılında *Fenn-i Rûh* başlığıyla çevirmiş ve başına yazdığı ön sözde spiritüalizmi eleştiren ifadeler yer vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (Abdullah Cevdet 1911; Afacan 2021: 3,4).

Sonuç

Spiritüalizm akımı, Osmanlılarda diğer pek çok ülkede olduğu gibi yoğun bir ilgiyle karşılanmış olsa da bilimsel zihniyete sahip olan belirli bir kesim tarafından da eleştirilmiştir. Hatta bu akımın yayılmasını sakıncalı bulan hekimler, meseleyi bilimsel bir problem olmasının ötesinde toplumsal bir sorun olarak görmüşlerdir. Yayınlarından bahsetmiş olduğumuz hekimlerden özellikle Mazhar Osman'ın ve kitabının ayrı bir değerinin olduğu açıktır. Çünkü *Spiritizma Aleyhinde* adlı kitap, özgün bir araştırmanın ürünü olmasa dahi diğer spiritüalizm karşıtı yayınlara kıyasla hem içeriğinin doyurucu olması hem de güçlü argümanlara sahip olması bakımından oldukça önemli bir yerde konumlandırılabilir. Çünkü medyumların hilelerinden, bilimsellik tartışmalarına kadar geniş bir muhtevayla ikna edici itirazlar sunulmuştur. Ülkemizde psikiyatrinin kurumsallaşmasında büyük payı olan Mazhar Osman'ın ise 1910 yılından sonraki çalışmaları da bilime ne kadar önem verdiğini gösterir nitelikte olmuştur. Spiritüalizme karşı çıkarken bilimsel çerçevede içerisinde makul gerekçeler bulmaya çalışmıştır. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla bu kitaptan sonra spiritüalizmin bilimsel olmadığını savunmak üzere kurgulanmış, müstakil Türkçe kitaplara 1960'lı yılların sonrasında ancak rastlanabilmektedir (Arıcıoğlu 2019: 116).

Bu denli etkili olan ve insanları peşinden sürükleyen spiritüalizmin bilimsel olmadığını savunan hekimlerimizi diğer Osmanlı aydınlarından ayıran çeşitli özellikler sıralanabilir. Bunlardan en açık olanı ise hepsinin tıp eğitimi almış olmasıdır. Özellikle Kemal Cenap Bey'in, tıbbın bilimsel yöntemlerle araştırmalar yapması gerektiği fikrini sistematik bir halde eserinde ortaya koyan Claude Bernard'ın öğrencisi olan Mehmet Şakir Bey'in fizyoloji asistanı olması, spiritüalizmin bilim dışı olduğu görüşüne sahip olduğunu açıklamaya yetebilir. Orhan Tahsin ve Nazifi Şerif'in, spiritüalizmin bilimsel olmadığı yönündeki eleştirileri için seçtikleri argümanlar hem kısıtlı hem de pek etkili sayılmayabilir.

Ancak konunun farkında olmaları ve toplumu uyararak istemeleri diğer iki isminki kadar değerli sayılabilir.

Nihayetinde Osmanlı sınırlarına Batı'dan gelen birçok yenilik gibi spiritüalizm de bir karşılık bulmuştur. Batı kaynaklı bilim dışı bir akıma karşı çıkarken başvuruilan bilimsel kaynakların yine aynı kaynaktan yani Batı'dan gelmesi de ayrıca dikkate değerdir. Çünkü yeniliklere karşı bilimsel açıdan seçici davranmayı akıl eden aydınların varlığını bize göstermiştir. Ayrıca hekimlerimizin vermiş oldukları öncü tepkiler belki de bilimsel duruş açısından eşsiz bile sayılabilir. Çünkü bu karşı duruşa benzer tutumun sergilendiği ikinci bir alan olmayabilir. Bu olasılığı göz önünde bulunduran çalışmalar, sözelimi frenoloji ve astroloji (ilm-i ahkâm-ı nücûm)²⁴ üzerinde tatbik edilebilir. Bu türden araştırmalar sayesinde bilim ile bilimsel olmayanın Osmanlılardaki ayırımına ilişkin daha fazla fikre sahip olabiliriz.

²⁴ Arapça 'ilm el-hey'e veya 'ilm el-felek diye adlandırılan astronomi, matematiksel bilimler (el-'ulûm er-riyâziyye) arasında yer almıştır ve 'ilm ahkâm en-nucûm veya şinâ'at ahkâm en-nucûm (yıldızlardan hüküm çıkarma bilimi veya sanatı) diye anılan astrolojiden genellikle ayırt edilmiştir (Sezgin 2008: 3).

Ek-1.

**Spiritüalizmle Alakaları Tespit Edilebilen Yayınların Yıllara Göre Listesi
(1910-1925)**

1. 1326-1910, *Ölülerle Muhâbere yâhûd İspiritizma. Ulûm-ı rûhiyye âid taharriyât-ı tecrübiye ve intikadiye mecmuasıdır*, Mehmet Bahaddin [Toven], Tanin Matbaası, Dersaadet.
2. 1326-1910, *Miftâhu'l-Esrâr: Bekâ-yı rûh; Celb-i ervâh*, Es-Seyyid Mahmud Cemalettin, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul.
3. 1326-1910, *Spirtizma Aleyhinde Ulûm-ı Mestûre Meraklılarına*, Mazhar Osman [Uzman], Matbaa-ı Hayriye, İstanbul.
4. 1326-1910, *İçtimai Bir Cinayet Fen ve İspiritizm*, Nazif Şerif, Matbaa-ı Cihan, İstanbul.
5. 1326-1910, *Kuvve-i Ruhıyye Yeni Tecrübeler İspiritizme Hadiselerine Dair Taharriyat*, William Crookes, Mütercim: Mehmet Bahaddin [Toven], Tanin Matbaası, Dersaadet.
6. 1326-1910, *İspiritizma Tecrübelerinden Aşık Kerem'in Ruhı*, Nureddin Rüşdi [Büngül], Bekir Efendi Matbaası, İstanbul.
7. 1327-1911, *Manyetizm*, Abdullah İsmail, Meşveret Matbaası, İstanbul.
8. 1328-1911, *Cinlerle Muhabere yahud İspiritizm, fakirizm, manyetizm: tarifi, tarihi, malumât-ı umumiyye II Cilt*, Hasan Merzuk (Hasan Bedreddin), Necm-i İstikbal Matbaası, Dersaadet.
9. 1328-1911, *Hayat-ı Ebedi Yâhûd Felsefe-i Ervâh,,* İsmail Fethi, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul.
10. 1328-1911, *Âlem-i Latif'in Mevcudiyeti Yahûd Manyetizm ve İspiritizmin Mahiyeti*, İsmail Fethi, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul.
11. 1329-1913, *İspiritizma Yâhud İlm-i Rûh*, Kasabzâde Hüseyin Avni, Hukuk Matbaası, Bâb-ı Âlî.

12. 1336-1920, *İzdivacda Büyücülük*, Avanzade Süleyman, Kader Matbaası, İstanbul
13. 1336-1920, *Ölülerle Nasıl Konuşmalı?*, Çeviren: Ragıp Rıfki [Özgürel], Müdâfaa Matbaası, Bâb-ı Âlî.
14. 1341-1925, *Manyatizma ve İspirtizma Mûallimi*, Ragıp Rıfki [Özgürel], Müdâfaa Matbaası, İstanbul.

Pseudoscience Debate in the Ottomans: The Case of Spiritualism (1910)

Summary

Tarık Tuna GÖZÜTOK

Assist. Prof. Dr

Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Literature, Department of Philosophy, Karaman, TR

ORCID: 0000-0003-0525-8214

tunatg@gmail.com

The word pseudoscience was used in English in 1796 to describe alchemy as far as it is known. (Andrews 1796: 87) However, its use as a concept in the philosophy of science is associated with the problem of determining the boundaries of science, which Karl Popper and later Thomas Kuhn discussed. Although the views of the Vienna Circle within the logical positivist framework aimed to resolve the difference between science and metaphysics through verification, the problem of setting limits to science, and thus the conceptualization of pseudoscience within philosophy, began in the mid-twentieth century.

One of the most fundamental practices of spiritualism, necromantical “séances”, began to attract widespread interest in 1848 with the case of the Fox Sisters in Hydesville in rural New York. (Doyle 1926: 56; Podmore 1902: 179; Weisberg 2014: 3). According to two early works based on the memoirs and letters of observers, which directly deal with the activities of spiritualism in the Ottoman Empire from the second half of the nineteenth century onwards, séances were held in Istanbul in the 1850s. (Baroness Adelma Von Vay 1884: 421-25; Tuttle ve Peebles 1871: 151-53). Works whose content was directly related to spiritualism began to be published after 1910. In this respect, the first Turkish periodical that dealt exclusively with spiritualism, which can be identified, was “*Ispirtizma*”²⁵, the first issue of which was published by Mehmed Bahaeddin [Toven] in January 1910.

Another periodical that began publication a month or so later was titled “*Miftâhu'l-Esrâr: Bekâ-yı rûh; Celb-i ervâh*”²⁶. Starting with an article on hypnosis, the first issue of this publication includes translations from Allan Kardec. (Es-Seyyid Mahmud Cemalettin 1910: 20).

In September of the same year²⁷, M. Bahaeddin Bey translated *Researches in The Phenomena of Spiritualism*, a collection of articles on the subject by the British scientist

²⁵ The unabridged title of the journal is, “*Ölülerle muhâbere yâhûd ispiritizma*” (Conversations with the dead or the spiritism.) The first issue of the journal was published by Tanin Matbaası (Tanin Printing House) in Istanbul in January 1910 (Kanuni Sani 1326) and continued monthly until April 1911 (April 1327). (I would like to thank Dr. Şahap Erkoç for providing me access to this publication).

²⁶ Es-Seyyid Mahmud Cemalettin, as the author and director of “*Miftâhu'l-Esrâr: Bekâ-yı rûh; Celb-i ervâh*” There were five issues of Ahmed İhsan ve Şürekası Publishing House, the first of which was published from February 14, 1910 (February 1, 1925) until the fourth month of the same year.

²⁷ The date given in the preface of the translation: August 27, 1326 / September 9, 1910.

William Crookes, under the title *Kuvve-i Ruhiyye*, probably to demonstrate that spiritualism was scientific. (Crookes 1874: 1910).

All four of the pioneers who took a scientific stand against spiritualism in the Ottoman Empire -Kemal Cenap Bey, Nazifî Şerif Bey, Mazhar Osman Bey and Orhan Tahsin Bey- were physicians.

As far as we can determine, the first scientific criticism of spiritualism was expressed by Kemal Cenap on February 25, 1910, in a short article titled "İspiritizma Tettebbu'â Lâyık mıdır?"

Another objection in 1910 was a sixteen-page booklet written by Dr. Nazifî Şerif Bey, titled *İctimâî Bir Cinâyet: Fen ve İspiritizm*, a booklet of sixteen pages. In the preface of the booklet, the date is given as April 4, 1910, and as can be understood from the last lines, it was designed in two spreads, but the second spread could not be found. The third work was published almost a week after the previous one, on April 14, 1910, by Dr. Mazhar Osman under the title *Spiritizma Aleyhinde* (Against Spiritualism). This book is actually an abridged translation of Joseph Grasset's *L'occultisme Hier et Aujourd'hui, Le Merveilleux présicientifique* (The Marvels Beyond Science - Being a Record of Progress Made in the Reduction of Occult Phenomena to a Scientific Basis)²⁸. Although Mazhar Osman made extensive use of the aforementioned work, he did not include any statement that his book was a translation. However, we can attribute the statements in *Spiritizma Aleyhinde* to Mazhar Osman, since only certain parts of the original work were taken from it, and it included adaptations. To put it more clearly, we can easily claim that all the objections in *Spiritizma Aleyhinde*, which we will mention in the following lines, were also raised by Mazhar Osman, whether they were original or not.

In 1910, the last objection we were able to identify was published shortly after the previous one, on April 14, in the *Darüşşafaka* magazine under the title "İspiritizma, Manyetizma, İspiritizm".

Spiritualism, which also found adherents in the Ottoman Empire, was criticized by the aforementioned names who had a scientific mentality. In fact, physicians who found the spread of this trend objectionable saw it not only as a scientific problem but also as a social problem. Among the physicians whose publications we have mentioned, it is clear that Mazhar Osman and his book have a special value.

Ultimately, like many innovations that came to the Ottoman borders from the West, spiritualism also found a response. However, the pioneering reactions of intellectuals who had the wisdom to act selectively against the innovations coming from the West can perhaps even be considered unique in terms of scientific stance. Because there may not be another area where a similar stance is taken. Studies that take this possibility into account can be applied, for example, to the science of astrology (*ilm-i ahkâm-ı nücûm*)²⁹. Through such studies, we can have more insight into the distinction between science and non-science in the Ottoman Empire.

²⁸ For a detailed analysis of the authenticity of the work, see: (Gözütok 2022: 9-18).

²⁹ Astronomy, called *ilm al-hay'e* or *ilm al-felek* in Arabic, was included among the mathematical sciences (*al-ülüm al-riyâziyya*) and was generally distinguished from astrology, which was called *ilm ahkâm al-nujûm* or *şinâ'at ahkâm al-nujûm* (the science or art of deducing judgments from the stars) (Sezgin 2008: 3).

KAYNAKÇA | REFERENCES

- Abdullah Cevdet. (1911). *Fenn-i Ruh*. İstanbul: Matbaa-i İctihad.
- Afacan, S. (2021). Searching for the Soul in Shades of Grey: Modern psychology's spiritual past in the late Ottoman Empire. *European journal of Turkish studies*, (32).
- Altınörs, S. A. (2020). Descartes'ın Felsefesinde Zihin ile Beden Arasındaki İrtibat. *Felsefe Dünyası Dergisi*, (71), 79-90. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1454879> adresinden erişildi.
- Andrews, J. P. (1796). *History of Great Britain, from the death of Henry VIII. to the accession of James VI. of Scotland to the crown of England* (C. II.). London: T. Cadell Jun & W. Davies. <https://books.google.com.tr/books?id=QIUUAAAAQAAJ&dq=%22pseudo-science%22&pg=PA87#v=onepage&q=%22pseudo-science%22&f=false> adresinden erişildi.
- Arıcıoğlu, H. S. (2019). *Spiritism in Secular Turkey, 1936-1969: The Ruhselman Circle Between Religion and Modern Science*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Department of Political Science and Public Administration İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara.
- Arıkdal, E. (1989). *Ansiklopedik Metapsişik Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Ruh ve Madde Yayınları.
- Arkan, G. M., İnce, F. ve Saygın, M. (2021). Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Türk Fizyolojisindeki Önemi. *SDÜ SAĞLIK BİLİMLERİ DERGİSİ*, 12(3), 430-440.
- Bahaddin. (1910). İspirtizma Nedir? *Ölülerle muhâbere yâhûd ispiritizma. Ulûm-ı rûhiyeye âid taharriyât-ı tecrübiye ve intikadiye mecmuasıdır*, (1), 1-3.
- Baroness Adelma Von Vay. (1884). *Spiritualism in Turkey*. E. H. Britten (Ed.), *Nineteenth Century Miracles; or, Spirits and Their Work in Every Country of The Earth: A Complete Historical Compendium of The Great Movement Known as "Modern Spiritualism"* içinde (ss. 421-425). New York: Lovell & Co.
- Benjamin, L. T. ve Baker, D. B. (2014). *From Séance to Science: A history of the profession of psychology in America*. The Center for the History of Psychology series (Second edition.). Akron, Ohio: University Of Akron Press.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Bernard, C. (1934). *Tıpta Tecrübe Usulünün Tetkikine Giriş*. (G. Ataç, Çev.). İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi.
- Birinci, A. (1997). Mehmed Bahaeddin (B. Toven). *Yeni Türkçe Lügat* içinde (ss. 1-7). Ankara: Akçağ Basım Yayın.

Bringmann, W. G. ve Lück, H. E. (Ed.). (1997). *A pictorial history of psychology*. Chicago: Quintessence Pub.

Bunge, M. (1984). What is pseudoscience? *Skeptical Inquirer*, 9, 36-46.

Bunge, M. (1991). What is science? Does it matter to distinguish it from pseudoscience? A reply to my commentators. *New Ideas in Psychology*, 9, 245-283. [https://doi.org/10.1016/0732-118x\(91\)90030-p](https://doi.org/10.1016/0732-118x(91)90030-p).

Bunge, M. (2006). The philosophy behind pseudoscience. *The Skeptical Inquirer*, 30, 29- 37.

Canbakan, N. S. (1952). Doktor Orhan Tahsin 1879-1952. *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası*, 18(6), 260-261.

Charcot, M. (Ed.). (1889). *Congrès International de Psychologie Physiologique*. Paris: Imprimerie Nationale. <http://cnum.cnam.fr/CGI/fpage.cgi?8XAE332.10/3/100/44/0/0> adresinden erişildi.

Crookes, W. (1874). *Researches in The Phenomena of Spiritualism*. London: J. Burns.

Crookes, W. (1910). *Kuvve-i Ruhîyye: Yeni Tecrübeler (İspirtizma Hadiselerine Dâir Taharriyât)*. (Bahaeddin, Çev.). Dersaadet: Tanin Matbaası.

Demir, R. (2012). İlk Psikoloji Kitabımız: Gâyetü'l-Beyân fî Hakîkati'l-İnsân. *Dört Öge*, (1), 47-72.

Dingfelder, S. F. (2010). The first modern psychology study. *Monitor on Psychology*, 41(7), 30. <https://www.apa.org/monitor/2010/07-08/franklin> adresinden erişildi.

Doyle, A. C. (1926). *The History of Spiritualism* (C. 1). London: Cassell and Company, LTD.

Esad Muhlis. (1910). İspiritizm ve Cinâyet-i İctimâiyye Nazifi Şerif Bey'e. *Servet-i Fünûn*, 38(985).

Es-Seyyid Mahmud Cemalettin. (1910). Allan Kardec'in Kitab'ul Ruh'ndan Esbab-ı İbtidaiye. *Miftâhu l-Esrâr: Bekâ-yı rûh; Celb-i ervâh*, (1).

Fuller, S. (1991). *Social Epistemology*. Science, technology, and society (1. Midland book ed.). Bloomington, Ind.: Midland Books.

Gözütok, T. T. (2022). Spiritizma 'Aleyhinde'nin Yazılış Gayesi ve Kaynakları. *Spiritizma 'Aleyhinde 'Ulûm-ı mestûre meraklılarına içinde* (ss. 9-18). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Hançerlioğlu, O. (1988). *Ruhbilim Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Irwin, H. J. ve Watt, C. (2007). *An introduction to parapsychology* (5th ed.). Jefferson, N.C: McFarland & Co.

İsmail Fethi. (1911a). *Alem-i Latîfin Mevcûdiyeti Yâhûd Manyetizm ve İspiritizm Mâhiyeti*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası.

İsmail Fethi. (1911b). *Hayat-ı ebedi Yâhûd Felsefe-i Ervâh*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası.

Janet, P. ve Ribot, T. (Ed.). (1901). *IV. Congrès international de psychologie*. Paris: F. Alcan. <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb306449418> adresinden erişildi.

Kaçar, M. (1998). Osmanlı İmparatorluğunda Askerî Teknik Eğitimde Modernleşme Çalışmaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808'e kadar). *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, (2), 69-137.

Kardec, A. (1857). *Le livre des esprits contenant les principes de la doctrine spirit*. Paris: E. Dentu.

Kardec, A. (1861). *Le livre des médiums ou Guide des médiums et des évocateurs ... Pour faire suite au Livre des esprits*. Paris: Dider.

Kemal Cenap. (1910). İspiritizma Tetebbu'â Lâyık Mıdır?". *Yenî Tasvîr-i Efkâr*, 1(266), 6-7.

Kuday, İ. L. ve Akay, A. S. (1949). *Spiritualizm Spiritizm-Fakirizm-Manyetizm*. İstanbul: Gayret Kitapevi.

Lewis, E. E. (1848). *A Report of the Mysterious Noises, Heard in the House of Mr. John D. Fox, in Hydesville, Arcadia, Wayne County, Authenticated by the Certificates, and Confirmed by the Statements of the Citizens of that Place and Vicinity*. Rochester: Shepard & Reed.

Mazhar Osman. (1910). *Spiritizma Aleyhinde: Ulûm-i Mesture Meraklılarına*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası.

Melton, J. G. (Ed.). (2001). *Spiritualism. Encyclopedia of Occultism & Parapsychology*. Detroit: Gale Group.

Mesmer, A. F. (1779). *Mémoire sur la découverte du magnétisme animal*. A Genève; et se trouve à Paris: P. Fr. Didot le jeune.

Michael Faraday's Researches in Spiritualism. (1956). *The Scientific Monthly*, 83(3), 145-150. <http://www.jstor.org/stable/21764> adresinden erişildi.

Naderi, S. (2004). *Mazhar Osman ve Türkiye'de Nöroşirürjinin Doğuşu*. İzmir: Dokuz Eylül Yayıncılık.

Nazifi Şerif. (1910). *İctimâî Bir Cinâyet Fen ve İspiritizm*. Dersaadet: Matbaa-ı Cihan.

nsac.org. (t.y.). <https://nsac.org/what-we-believe/definining-spiritualism/>.
11 Ekim 2022 tarihinde <https://nsac.org/what-we-believe/definining-spiritualism/> adresinden erişildi.

Nureddin Rüşdi. (1910). *İspirtizma Tecrübelerinden Aşık Kerem'in Ruhı*. İstanbul: Bekir Efendi Matbaası.

Nureddin Rüşdi. (1911, 4 Nisan). *Cadaloz*. İstanbul.

Nysten, P. H. (1900). *Lugât-ı Tıb Fransızcadan Türkçeye* (3. bs.). İstanbul: Cemiyet-i Tıbbiye-yi Osmaniye.

Orhan Tahsin. (1910). İspirtizma, Manyetizma, İspirtizm. *Darüşşafaka*, 1(11), 497-504.

Osty, E. (1936). Charles Richet. *L'Institut Métapsychique International (IMI)*.
22 Ağustos 2022 tarihinde https://www.metapsychique.org/wp-content/uploads/2003/12/charles_richet.pdf adresinden erişildi.

Podmore, F. (1902). *Modern Spiritualizm* (C. 1). London: Methuen & Co.

Richet, C. (1922). *Traité de métapsychique*. Paris: F. Alcan. <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31213604t> adresinden erişildi.

Sarı, N. (2004). Mekteb-i Tıbbiye. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-tibbiyye> adresinden erişildi.

Schultz, D. P. ve Schultz, S. E. (2007). *Modern psikoloji tarihi*. (Y. Aslay, Çev.) (1. basım, 2007 İstanbul.). İstanbul: Kaknüs yayınları.

Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik, C. II, Astronomi*. (A. Aliy, Çev.). İstanbul: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA). <https://www.tuba.gov.tr/files/yayinlar/T%C4%B0BKM/%C4%B0slamda%20Bilim%20ve%20Teknik.pdf> adresinden erişildi.

Smith, J. C. (2010). *Pseudoscience and extraordinary claims of the paranormal: A critical thinker's toolkit*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

Tutle, H. ve Peebles, J. M. (1871). *The Year-Book of Spiritualizm*. Boston: William White and Company.

Türesay, Ö. (2018). Between Science and Religion. *Studia Islamica*, 113(2), 166-200. <https://www.jstor.org/stable/27073932> adresinden erişildi.

Weisberg, B. (2014). *Talking to The Dead: Kate and Maggie Fox and the Rise of Spiritualizm*. New York: HarperCollins.

Yıldırım, S. ve Zeynel, B. K. (Ed.). (2010). *TBMM Albümü: 1920-2010*. Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.